

ΠΟΛΙΤΕΙΑ / ΚΟΙΝΩΝΙΑ - ΘΕΣΜΟΙ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Η κορύφωση της κρίσης (1071-1081)

Όταν τον Αύγουστο του 1071 το εθνικά ετερόκλητο μισθοφορικό βυζαντινό στράτευμα συντριβόταν κοντά στην αρμενική πόλη του Μαντζικέρτ και ο άτυχος Ρωμανός ΙΔ' Διογένης έπεφτε στα χέρια των Σελτζούκων, η αυτοκρατορία άρχισε να συμπαρασύρεται σε μια καταστροφική δίνη. Η Μικρά Ασία κατακλύζεται από τους Σελτζούκους, οι τελευταίες βυζαντινές κτήσεις στην Ιταλία πέφτουν στα χέρια των Νορμανδών, ενώ στη Χερσόνησο του Αίμου αποσχιστικές ενέργειες σε συνδυασμό με τις επιδρομές των Πετσενέγγων αμφισβητούν σοβαρά τη βυζαντινή κυριαρχία. Τα παραπάνω συμβαίνουν λίγες μόνο δεκαετίες από τότε που το Βυζάντιο έφτασε στο απόγειο της δύναμής του και αποδεικνύουν τα σαθρά θεμέλια του οικοδομήματος το οποίο νεότεροι ιστορικοί ονόμασαν *pax byzantina*.

Πραγματικά η κρίση εκφράζεται με εκρηκτικό τρόπο στον στρατιωτικό τομέα, κυρίως με την πώση του ανατολικού συνόρου, όμως ούτε η ετερογένεια και η ελλιπής προετοιμασία του στρατού του Ρωμανού, ούτε η προδοσία του Ανδρόνικου Δούκα μπορούν να αιτιολογήσουν την εικόνα διάλυσης που παρουσιάζει το βυζαντινό κράτος τη δεκαετία που ακολουθεί. Η κρίση έχει βαθύτατες ρίζες και τα αίτιά της έχουν εντοπιστεί σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο.

Μετά το 1025 οξύνεται η διαπάλη ανάμεσα στις δύο μερίδες της άρχουσας τάξης της βυζαντινής κοινωνίας, την στρατιωτική αριστοκρατία και την κρατική-υπαλληλική αριστοκρατία της Κωνσταντινούπολης. Οι αριστοκράτες στρατηγοί βασίζουν τη δύναμη και τον πλούτο τους στο ξίφος και στην έγγεια ιδιοκτησία, την οποία συνεχώς επαυξάνουν σε βάρος της μικρής ιδιοκτησίας των ελεύθερων καλλιεργητών. Το κράτος δεν φαίνεται διατεθειμένο να συγκρουστεί σε αυτό το επίπεδο με τη στρατιωτική αριστοκρατία, όπως άλλότε επί Μακεδόνων, παρά τα σοβαρά δημοσιονομικά

Ο πρωτοσέβαστος Ραούλ Παλαιολόγος και η σύζυγός του

προβλήματα που προκύπτουν, αφήνοντας ανεξέλεγκτη την τάση για συγκέντρωση της έγγειας ιδιοκτησίας σε λίγα χέρια. Από την πλευρά της η μεγάλη μάζα των χωρικών, οι *πένντες* των βυζαντινών πηγών, έχουν να επιλέξουν ανάμεσα στη βαριά κρατική φορολογία που συνεπάγεται η διατήρηση του μικρού τους κλήρου και στην παραχώρηση-πώληση της γης τους σε κάποιον γαιοκτήμονα. Η μετατροπή τους από ελεύθερους σε εξαρτημένους καλλιεργητές, ακόλουθο της δεύτερης επιλογής, συγκεντρώνει τις περισσότερες προτιμήσεις. Ακόμα και τα στρατιωτικά κτήματα γίνονται στόχος των μεγάλων γαιοκτημόνων, συμβάλλοντας στην παρακμή και αργότερα στην εξαφάνιση του θεματικού στρατού. Ιδιωτικοί στρατοί πλαισιώνουν τους στρατηγούς που πλέον δεν κρύβουν τις βλέψεις τους όσον αφορά την κατάληψη της κεντρικής εξουσίας. Αν όμως οι αυτοκράτορες, μετά τον Βασίλειο Β', και η υπαλληλική αριστοκρατία που στελεχώνει το κράτος δεν νοιάζονται ή δεν μπορούν να εμποδίσουν την αύξηση της γαιοκτησίας των Δυνατών, όπως αναφέρονται στις πηγές οι αριστοκράτες γαιοκτήμονες, σίγουρα τους ενδιαφέρει η διαφύλαξη της κεντρικής εξουσίας από τις επιβουλές των τελευταίων. Η μακεδονική δυναστεία, πέρα από τις νομοθετικές ρυθμίσεις που προσάτευσαν τους ελεύθερους καλλιεργητές, προχώρησε στην ενίσχυση του κρατικού μηχανισμού ως αντίβαρο στην ανερχόμενη δύναμη της ακμαίας στρατιωτικής αριστοκρατίας. Από τα μέσα του 11ου αιώνα το κράτος ενδυναμώνεται και ενισχύεται ακόμα περισσότερο ο συγκεντρωτικός του χαρακτήρας. Ενισχύονται ή δημιουργούνται νέες κρατικές υπηρεσίες, οικονομικές και φορολογικές. Πλήθος υψηλόβαθμων αξιωματούχων στην πρωτεύουσα αλλά και στις επαρχίες ως απεσταλμένοι του διοικητικού κέντρου απολαμβάνουν πλούτη και προνόμια χάρη στη συμμετοχή τους στον γραφειοκρατικό μηχανισμό που χρηματοδοτείται άμεσα από το αυτοκρατορικό ταμείο. Η υπαλληλική αριστοκρατία, παράλληλα, αναζητά συμμάχους στα μεσαία στρώματα της πρωτεύουσας (τραπεζίτες, έμπορους, βιοτέχνες) που αποκτούν ουσιαστικό πολιτικό ρόλο. Οι πύλες τις συγκλήτου ανοίγουν σε άτομα της μεσαίας τάξης, παρά τη μη ευγενική τους καταγωγή, ενώ αυτοκράτορες προσβλέπουν σε αυτά τα στρώματα για την ανάρρησή τους στον θρόνο ή τη διατήρηση της εξουσίας τους. Όσον αφορά την επαρχιακή διοίκηση, προκειμένου να περιοριστεί η δύναμη των στρατηγών των θεμάτων, διαχωρίζεται η στρατιωτική από την πολιτική εξουσία. Την πολιτική διοίκηση διαχειρίζονται πλέον οι *κριται-πράιτορες* που εξαρτώνται από την Κωνσταντινούπολη, ενώ

Μολυβδόβουλο (μολύβδινη σφραγίδα) του αυτοκράτορα

και στον στρατιωτικό τομέα οι στρατηγοί υπάγονται σε κεντρικούς αξιωματούχους που φέρουν τον τίτλο του *δουκός* ή *κατεπάνω*. Τα μέτρα αυτά, ωστόσο, δεν φάνηκαν ικανά να σταματήσουν την άνοδο της στρατιωτικής αριστοκρατίας στην εξουσία.

Παράλληλα με την πολιτική κρίση, που εκδηλώνεται δυναμικά μέσα από τα αλληπάλληλα ένοπλα κινήματα του Β' μισού του 11ου αιώνα με στόχο την κατάληψη της κεντρικής εξουσίας από τη στρατιωτική αριστοκρατία, η αυτοκρατορία διανύει μια περίοδο βαθύτατης οικονομικής-δημοσιονομικής κρίσης. Οι επιδρομές των Σελτζούκων στη Μικρά Ασία και των Πετσενέγγων στη Χερσόνησο του Αίμου, οι ανταρσίες των στρατιωτικών και οι ένοπλες συγκρούσεις σε συνδυασμό με φυσικές καταστροφές (ξηρασίες, λιμούς) οδήγησαν στην πτώση της αγροτικής παραγωγής καθώς και στη μείωση του αγροτικού πληθυσμού. Οι εμπορικοί δρόμοι των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας είναι λιγότερο ασφαλείς και το βυζαντινό εμπόριο δέχτηκε σημαντικό πλήγμα. Ως συνέπεια, τα έσοδα από τη φορολογία μειώθηκαν και σε συνδυασμό με τις υπέρογκες δαπάνες για τη διατήρηση του γραφειοκρατικού μηχανισμού και των μισθοφορικών στρατευμάτων, που συνεχώς αυξάνονται λόγω της παρακμής του θεματικού στρατού, το βυζαντινό κράτος αντιμετωπίζει σοβαρό δημοσιονομικό πρόβλημα. Το χρυσό βυζαντινό νόμισμα, το άλλοτε *δολάριο του Μεσαίωνα*, γνωρίζει συνεχείς υποτιμήσεις. Η περιεκτικότητά του σε χρυσό μειώνεται, ενώ πλήθος νομισμάτων διαφορετικής καθαρότητας και μεταλλικής σύνθεσης κατακλύζουν την αγορά προκαλώντας νομισματικό χάος.

Η κορύφωση της κρίσης την περίοδο 1071-1081 όξυνε τις αντιθέσεις στο πολιτικό επίπεδο. Εκπρόσωποι της στρατιωτικής αριστοκρατίας, άλλοτε ανεπιτυχώς (Γεώργιος Μανιάκης 1042-3, Λέων Τορνίκιος 1047, Νικηφόρος Βρυέννιος 1078) και άλλοτε επιτυχώς (Ισαάκιος Α' Κομνηνός 1057-9, Ρωμανός Δ' Διογένης 1068-71, Νικηφόρος Γ' Βοτανειάτης 1078-81), προσπάθησαν να καταλάβουν την κεντρική εξουσία. Ωστόσο, η οριστική επικράτηση της στρατιωτικής αριστοκρατίας συντελείται το 1081. Τον Φεβρουάριο, στο Τζουρουλόν της Θράκης, έπειτα από συνάντηση εκπροσώπων τριών επιφανών στρατιωτικών αριστοκρατικών οικογενειών, των Κομνηνών, των Δουκών και των Παλαιολόγων, αποφασίστηκε η υποστήριξη του στρατηγού Αλέξιου Κομνηνού ως ανταπαιτητή του θρόνου. Ο νεαρός Αλέξιος Α' Κομνηνός στέφθηκε αυτοκράτορας στις 4 Απριλίου 1081.

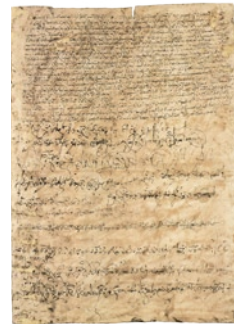
Η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυρο-

Η ανορθωτική προσπάθεια των Κομνηνών

Η χρονική περίοδος που ακολουθεί έως την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους χαρακτηρίζεται σε μια πρώτη φάση από το ανορθωτικό έργο των πρώτων Κομνηνών αυτοκρατόρων, Αλέξιου Α', Ιωάννη Β' και Μανουήλ Α', σε όλους τους τομείς, διοίκηση, εξωτερική πολιτική, οικονομία, προσπάθεια που λαμβάνει χώρα σε ένα ιδιαίτερα εχθρικό προς την αυτοκρατορία πλέγμα διεθνών σχέσεων. Η ανακατάληψη μέρους της δυτικής Μικράς Ασίας αποτελεί σίγουρα σημαντικό επίτευγμα, όμως ο νορμανδικός κίνδυνος, οι Σταυροφόροι, οι αποσχιστικές τάσεις στα Βαλκάνια και η ισχυροποίηση των Σελτζούκων του Ικονίου στο Β' μισό του 12ου αιώνα αποτελούν σημαντικότερα προβλήματα τα οποία απαιτούν λεπτούς χειρισμούς σε διπλωματικό επίπεδο αλλά και αποφασιστικότητα για ανάληψη στρατιωτικής δράσης από τους αυτοκράτορες.

Ο εχθρικός περίγυρος σε συνδυασμό με την εικόνα διάλυσης που παρουσιάζει η αυτοκρατορία πριν από το 1081 επιβάλλει τη συγκρότηση ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους. Μπορεί κανείς εύκολα να διακρίνει την ειρωνεία, καθώς ο Αλέξιος Α' ανέβηκε στον θρόνο με τη βοήθεια της στρατιωτικής αριστοκρατίας που ασφυκτιούσε κάτω από τη γραφειοκρατία και τον συγκεντρωτισμό της κεντρικής διοίκησης. Ο εκλεκτός των γαιοκτημόνων, υπό το βάρος των περιστάσεων και της μακράς ρωμαϊκής παράδοσης περί κράτους, καλείται να αναδιοργανώσει και να ενισχύσει την ίδια κεντρική διοίκηση σε ακόμα πιο συγκεντρωτικό πλαίσιο. Η διαφορά βρίσκεται στην αποκλειστική πλέον διαχείριση της κρατικής εξουσίας από την έγγεια αριστοκρατία.

Πρωταρχικό και κύριο μέλημα του Αλέξιου Α' ήταν η συγκρότηση μιας ισχυρής ελίτ που θα στήριζε τη νέα δυναστεία και τις επιλογές της βασιλικής εξουσίας. Χαρακτηριστικό ως προς αυτό είναι οι νέοι τίτλοι και η ιεραρχία που εισάγονται στην αυτοκρατορία την εποχή των Κομνηνών. Ο τίτλος του *σεβαστού* απονέμεται στα αρσενικά τέκνα του αυτοκράτορα και καθώς είναι κληρονομήσιμος φέρεται από έναν σημαντικό αριθμό ανθρώπων της ευρύτερης βασιλικής οικογένειας. Η ιεραρχία πλέον δεν καθορίζεται από τη θέση στη διοίκηση ή στον στρατό, αλλά από την εγγύτητα συγγένειας με τον αυτοκράτορα, διαμορφώνοντας μια κλειστή κοινωνική ελίτ για πρώτη φορά στην ιστορία της αυτοκρατορίας. Τα μέλη της ευρύτερης βασιλικής οικογένειας απο-

Το «σεκρέτον της θαλάσσης» ήταν μία από τις κεντρικές

λαμβάνουν ιδιαίτερα προνόμια, γίνονται αποδέκτες δωρεών σε γη και σε χρήμα με αντάλλαγμα την πίστη τους στη δυναστεία.

Οι κεντρικές υπηρεσίες του κράτους, τα λεγόμενα *σεκρέτα*, αναδιοργανώνονται και στελεχώνονται με πολυάριθμο προσωπικό. Ο *λογοθέτης* των *σεκρέτων*, οργανική θέση στον κρατικό μηχανισμό που εισάγεται από τον Αλέξιο Α', είναι επιφορτισμένος με την εύρυθμη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, ενώ ο μέγας *λογαριαστής*, σε θέση θα λέγαμε υπουργού Οικονομικών, συντονίζει τις οικονομικές υπηρεσίες. Τα διάφορα επίσημα έγγραφα που διασώζονται μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε την εικόνα μιας *καλοκουρδισμένης* διοικητικής μηχανής με καταρτισμένους υπαλλήλους σε όλο το εύρος της αυτοκρατορίας. Περιέχουν πλήρη στοιχεία για την υπόθεση στην οποία αναφέρονται, τα ονόματα των κρατικών υπαλλήλων που ασχολήθηκαν καθώς και τις μετακινήσεις του εγγράφου από υπηρεσία σε υπηρεσία.

Όσον αφορά την επαρχιακή διοίκηση οι λιγοστές πληροφορίες δεν επιτρέπουν στη σύγχρονη έρευνα να βγάλει ασφαλή συμπεράσματα. Το μέγεθος των περιφερειακών διοικήσεων ποικίλει, ενώ υπόκειται σε αυξομειώσεις. Επίσης, δεν ξεκαθαρίζονται οι αρμοδιότητες (πολιτικές, στρατιωτικές ή και τα δύο) και η ιεραρχία ανάμεσα στους φερόμενους στις πηγές ως επικεφαλής των επαρχιών, *δούκες κατεπάνω* και στρατηγούς. Ο Ν. Σβωρώνος, πάντως, διέκρινε μια προσπάθεια αναδιοργάνωσης των θεμάτων της μέσης περιόδου και επαναφοράς στο σύστημα ενοποίησης στρατιωτικής και πολιτικής εξουσίας μετά την ανάκτηση τμήματος της δυτικής Μικράς Ασίας.

Καμία αναφορά πλέον δεν γίνεται στον στρατό και στον στόλο των θεμάτων που έχουν πλήρως εξαφανιστεί. Το στράτευμα αποτελείται βασικά από μισθοφόρους που μισθοδοτούνται απευθείας από το κρατικό ταμείο, ενώ σημαντικός αριθμός εξ αυτών είναι αλλοεθνείς: Άγγλοι, Νορμανδοί, Ρως, Πατζινάκ οι (Πετσενέγγοι), Κομάνοι, Τούρκοι, Βάραγγοι. Επικεφαλής των χερσαίων δυνάμεων τίθεται ο μέγας δομéstικος και του πολεμικού στόλου ο μέγας δούξ. Η στρατιωτική διοίκηση, νευραλγικός τομέας για την ενίσχυση του κράτους και τη διατήρηση της εξουσίας, ανατίθεται σε ανθρώπους εμπιστοσύνης του αυτοκράτορα που συνδέονται με συγγενικούς δεσμούς μαζί του. Το έλλειμμα που προκύπτει από τις δαπάνες μισθοδοσίας γίνεται προσπάθεια να αντιμετωπιστεί με τον θεσμό της πρόνοιας ως μέσο στρατολόγησης που γενικεύεται την εποχή του Μανουήλ Α' Κομνηνού και εξετάζεται παρακάτω.

Σημαντική είναι η προσπάθεια που κατέβαλλε ο Αλέξιος Α΄ στον τομέα των δημοσιονομικών. Θέλοντας να βάλει τάξη στο χάος της προηγούμενης περιόδου προχώρησε σε εκλογίκευση του νομισματικού περιβάλλοντος και σε συστηματική αναδιοργάνωση του φορολογικού συστήματος. Επί της βασιλείας του κόπηκε νέο χρυσό νόμισμα, το οποίο απαντάται στις πηγές ως *υπέρπυρο*, και καθορίστηκε έως έναν βαθμό η ισοτιμία του με τις διάφορες υποδιαίρεσεις του. Αργότερα, επί Ιωάννη Β΄ τίθενται στην κυκλοφορία χρυσά νομίσματα χαμηλότερης περιεκτικότητας και νομίσματα διαφορετικής μεταλλικής σύνθεσης από άργυρο και χαλκό. Η νομισματική μεταρρύθμιση του Αλέξιου Α΄ συνδέεται και με τον εξορθολογισμό του φορολογικού συστήματος, όπως γίνεται αντιληπτό από τη *Νέα Λογαρική*, νομικό κείμενο του 12ου αιώνα που περιλαμβάνει κωδικοποιημένα τις απαντήσεις που έδωσε ο Αλέξιος Α΄ σε ερωτήσεις αρμόδιων υπαλλήλων για φοροτεχνικά θέματα. Στο κείμενο αυτό εμπεριέχονται σαφείς οδηγίες για τον υπολογισμό των διάφορων φόρων που καλείται να πληρώσει ο φορολογούμενος καθώς και το είδος του νομίσματος με το οποίο υπολογίζεται το ύψος του φόρου. Τα παραπάνω μέτρα συνέβαλαν στον καλύτερο έλεγχο των φορολογικών εσόδων του κράτους, ενώ πρέπει να περιόρισαν τις αυθαιρεσίες των φοροεισπρακτόρων σε βάρος των λαϊκών στρωμάτων της υπαίθρου.

Ενδιαφέρουσα περίπτωση μέτρου για την αύξηση του αποθεματικού του δημόσιου ταμείου την εποχή που εξετάζουμε είναι η εξαγορά τίτλων. Ο ενδιαφερόμενος μπορούσε να εξαγοράσει, έναντι κάποιου ποσού που απέδιδε άπαξ στο δημόσιο, έναν τιμητικό τίτλο, ο οποίος συνοδευόταν από ένα ετήσιο επίδομα που αποδιδόταν εφ' όρου ζωής στον αγοραστή. Το ύψος του επιδόματος, η λεγόμενη *ρόγα*, ανερχόταν στο 8% του αρχικώς καταβαλλόμενου ποσού, το ύψος του οποίου ποίκιλε ανάλογα με την κατάσταση. Η συναλλαγή ήταν επικερδής τόσο για το δημόσιο που γέμιζε τα ταμεία του με ζεστό χρήμα όσο και για τον νέο τιτλούχο ο οποίος τοποθετούσε τα χρήματά του σε μια ασφαλή και αποδοτική επένδυση. Το μέτρο αυτό γενικεύτηκε σε σημείο τέτοιο κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλέξιου Γ΄ (1195-1203), ώστε ο ιστοριογράφος Νικήτας Χωνιάτης να εξανίσταται με το γεγονός ότι άτομα μη ευγενικής καταγωγής αλλά και ξένοι εξαγόραζαν ακόμη και τον τίτλο του σεβαστού.

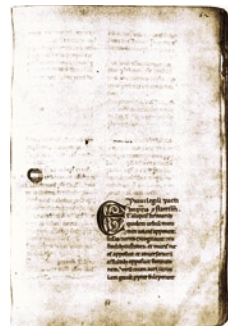
Χρυσό νόμισμα (υπέρπυρο) του αυτοκράτορα Αλέξιου Α΄ Κομνην-

Εμπόριο και αστική οικονομία (1081-1204)

Η πλεονεκτική θέση που αποκτούν οι Ιταλοί έμποροι, κυρίως οι Βενετοί, στα εδάφη της αυτοκρατορίας αποτελεί το βασικό στοιχείο όσον αφορά την εμπορική δραστηριότητα κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Μια θέση που σταδιακά γίνεται κυρίαρχη και θα παραμείνει τέτοια μέχρι την οριστική κατάλυση του Βυζαντινού κράτους. Η οικονομική ανάπτυξη των ιταλικών πόλεων και κατ' επέκταση του εμπορίου τους είχε ως αποτέλεσμα την αναζήτηση νέων αγορών και η βυζαντινή επικράτεια προσφερόταν για επικερδείς συναλλαγές. Πρώτη η Βενετία, εκμεταλλευόμενη τη στρατιωτική αδυναμία του Βυζαντίου την περίοδο της πρώτης νορμανδικής επιδρομής του 1081, σε αντάλλαγμα για τη στρατιωτική της συνδρομή στο Δυρράχιο απέσπασε σημαντικά εμπορικά προνόμια για τους Βενετούς εμπόρους. Με χρυσόβουλο λόγο του Αλέξιου Α' το 1082 οι Βενετοί αποκτούσαν τη δυνατότητα προνομιακής εγκατάστασης στην Κωνσταντινούπολη, μπορούσαν να εμπορεύονται ελεύθερα στον ελλαδικό χώρο, στη Μικρά Ασία και στη Βόρεια Συρία, χωρίς να πληρώνουν δασμούς και φόρους.

Παρά τις κατά καιρούς τεταμένες σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Βενετία, τα εμπορικά προνόμια ανανεώνονταν και αυξάνονταν με νέα χρυσόβουλα. Έτσι, το 1126 ο Ιωάννης Β' Κομνηνός ανανεώνει το χρυσόβουλο του 1082 και επιπλέον απαλλάσσει από το *κομμέρκιον*, φόρο ύψους 12% επί της αξίας των εμπορευμάτων, τους Βυζαντινούς εμπόρους που συναλλάσσονται με τους Βενετούς. Με τα χρυσόβουλα του 1148 και 1198, επί Μανουήλ Α' και Ισαάκ Β' αντίστοιχα, επεκτείνεται ο κατάλογος των περιοχών στις οποίες οι Βενετοί έμποροι μπορούν να εμπορεύονται ελεύθερα.

Ανάλογα, όχι όμως της ίδιας έκτασης, προνόμια αποσπούν η Πίζα και η Γένοβα. Με χρυσόβουλο του 1111, Πιζανοί έμποροι εγκαθίστανται στην Κωνσταντινούπολη. Το 1155 οι Γενοβάτες αποκτούν και αυτοί δικαίωμα εγκατάστασης στην πρωτεύουσα, ενώ πλέον θα καταβάλλουν *κομμέρκιον* 4% αντί του προβλεπόμενου 12% επί της αξίας των εμπορευμάτων τους. Το 1192 οι δύο πόλεις πετυχαίνουν την ανανέωση και την επέκταση των προνομίων τους. Η παρουσία των Πιζανών και των Γενοατών εμπόρων στη βυζαντινή επικράτεια είναι υποδεέστερη των Βενετών, καθώς οι εμπορικές τους δραστηριότητες προσανατολίζονται κυρίως προς τη νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου.

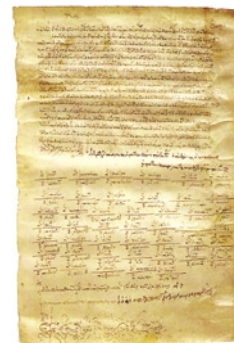
Χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Αλέξιου Α' Κομνηνού του 1082.

Τα μπαχαρικά, αποτελούσαν βασικά προϊόντα που εισάγο-

Η ιταλική διείσδυση, σε συνδυασμό με τη σχετική σταθερότητα που επιτεύχθηκε στη Χερσόνησο του Αίμου και στη Μικρά Ασία χάρη στις στρατιωτικές και διπλωματικές επιτυχίες των Κομνηνών, έδωσε ώθηση στην εμπορική κίνηση. Οι εμπορικοί δρόμοι προς Βορρά και ανατολή αποκαθίστανται και πόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη, η Θεσσαλονίκη, ο Αλμυρός, η Κόρινθος, η Τραπεζούντα, η Σίνωπη κ.ά. αναπτύχθηκαν ακόμα περισσότερο ως κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου. Γεωργικά προϊόντα, μαχαρικά από την Ανατολή, μεταξωτά και λινά υφάσματα αποτελούν τα κυρίως διακινούμενα προϊόντα στις αγορές των πόλεων. Η βιοτεχνική παραγωγή φαίνεται να υποχωρεί, ίσως λόγω των ιταλικών βιοτεχνικών προϊόντων που κατακλύζουν την αγορά. Η μεσαία τάξη των πόλεων μπορεί να μην παίζει πλέον τον πολιτικό ρόλο που έπαιξε την παραγμένη περίοδο πριν από τη δυναστεία των Κομνηνών, ωστόσο φανερώνεται στις πηγές ως διακριτό σύνολο του αστικού πληθυσμού. Οι επαγγελματίες στην Κωνσταντινούπολη συνεχίζουν να είναι οργανωμένοι σε συντεχνίες, *συστήματα*, που αν και έχουν χάσει τον κληρονομικό τους χαρακτήρα εξακολουθούν να είναι υπό τον έλεγχο του κράτους διά του επάρχου της πόλεως, όπως τον 10ο αιώνα. Πλούσια μέλη της μεσαίας τάξης εξαγοράζουν αυλικούς τίτλους, ακόμα και του *σεβαστού*, όχι όμως την ιδιότητα του συγκλητικού, που αποτελεί πλέον αποκλειστικό προνόμιο των εξ αίματος ευγενών.

Ο Βυζαντινός έμπορος, παρά τις συνθήκες αθέμιτου ανταγωνισμού που δημιουργούν τα προνόμια που οι αυτοκράτορες αφειδώς παραχωρούν στις ιταλικές πόλεις, συνεχίζει να έχει σημαντική παρουσία, συνήθως σε συνεργασία με τους Ιταλούς εμπόρους. Το κράτος με τις υπηρεσίες του (*σεκρέτο της θαλάσσης*) εξακολουθεί να ελέγχει το θαλάσσιο εμπόριο και τις επικοινωνίες. Ενίοτε μέλη της βασιλικής οικογένειας ασχολούνται με το εμπόριο, ενώ με το θαλάσσιο εμπόριο καταγίνονται και τα μοναστήρια τα οποία μάλιστα αποσπούν φοροαπαλλαγές σε σχέση με αυτή τους τη δραστηριότητα από τους θεοσεβείς αυτοκράτορες. Επιπλέον, υπάρχουν πληροφορίες για από κοινού εμπορικές επιχειρήσεις ανάμεσα σε Βυζαντινούς εμπόρους και Σελτζούκους Τούρκους του σουλτανάτου του Ικονίου. Ωστόσο, η ιταλική παρουσία σταδιακά θα γίνει αποπνικτική για τον Βυζαντινό έμπορο, ιδιαίτερα τους επόμενους αιώνες (14ο και 15ο). Η παραπάνω κατάσταση, σε συνδυασμό με τα δεινά που προξένησε η διέλευση των Σταυροφορών από τα εδάφη της αυτοκρατορίας, προκάλεσε έντονα αντιλατινικά

Οι επαγγελματίες συνεχίζουν να είναι οργανωμένοι σε συντε-

αισθήματα στους βυζαντινούς πληθυσμούς σε αντίθεση με τη φιλολατινική πολιτική των περισσότερων αυτοκρατόρων της περιόδου. Αποκορύφωμα του αντιλατινισμού υπήρξε το 1182, όταν ο λαός της Κωνσταντινούπολης επιδόθηκε σε εκτεταμένες σφαγές και λεηλασίες εναντίον των Λατίνων που διέμεναν στην πρωτεύουσα και των περιουσιών τους. Τα αντιλατινικά αισθήματα ριζώνουν βαθιά στη συνείδηση των Βυζαντινών και παραμένουν μέχρι και την τελική πτώση της αυτοκρατορίας.

Οι Κομνηνοί και οι Άγγελοι αυτοκράτορες ανήκαν σε μια τάξη που αντλούσε τη δύναμή της από τη γη και δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν τη σημασία του εμπορίου σε έναν κόσμο που άλλαζε. Οι όποιες προσπάθειες να άρουν τα προνόμια των Βενετών δεν συνδέονταν με μια πολιτική ανάπτυξης του εγχώριου εμπορίου, αλλά μάλλον απέβλεπαν στο να σταματήσουν τη διαφυγή εσόδων από το κρατικό ταμείο που τα προνόμια αυτά προκαλούσαν.

Η μετεξέλιξη των αγροτικών σχέσεων

Οι Κομνηνοί και στη συνέχεια οι Άγγελοι αυτοκράτορες, γνήσιοι εκπρόσωποι της τάξης τους, εγκατέλειψαν κάθε προσπάθεια για την προστασία της μικρής ιδιοκτησίας. Ελεύθεροι καλλιεργητές συνεχίζουν να υπάρχουν, όμως η μεγάλη μάζα των χωρικών αποτελείται από εξαρτημένους καλλιεργητές. Νέες μορφές, όσον αφορά το καθεστώς γαιοκτησίας ή νομής της γης, συμβάλλουν ακόμα περισσότερο στη συγκέντρωση και στην ενίσχυση της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας, καθώς οι αυτοκράτορες επιδιώκουν τη στήριξη προσώπων που ανήκουν στις τάξεις των ισχυρών γαιοκτημόνων.

Μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης ανήκουν υπό καθεστώς πλήρους κυριότητας στον αυτοκράτορα, σε μέλη της αριστοκρατίας και στην Εκκλησία, ενώ απολαμβάνουν ειδικό φορολογικό καθεστώς. Άλλοτε πάλι εκτεταμένες περιοχές παραχωρούνται από τον αυτοκράτορα σε άτομα του συγγενικού του περιβάλλοντος μαζί με τις φορολογικές προσόδους που αντιστοιχούν σε αυτές, προκειμένου να ενισχυθεί η οικονομική και πολιτική ισχύς της βασιλικής οικογένειας.

Μέσω της λεγόμενης *χαριστικής δωρεάς*, ευνοούμενοι του αυτοκράτορα ή της εκκλησιαστικής αρχής αναλαμβάνουν τη διαχείριση μιας μονής ή ενός ευαγούς ιδρύματος και της περιουσίας τους. Υποχρέωση του ευεργετούμενου, του *χαριστικαρίου*, βάσει των όρων αποδοχής της δωρεάς, είναι η καλή λειτουργία του ιδρύματος και η βελ-

*Χρυσόβουλο του αυτοκράτορα
Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου*

τίωση της οικονομικής του κατάστασης. Η παραχώρηση γίνεται εφ' όρου ζωής, αλλά ο *χαριστικάριος* δεν αποκτά δικαιώματα πλήρους κυριότητας, ενώ η δωρεά τυπικά μπορεί να ανακληθεί σε περίπτωση που ο αποδέκτης δεν ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του. Αρχικός σκοπός του θεσμού ήταν η αναζωογόνηση φτωχών μονών και ευαγών ιδρυμάτων, ώστε να συνεχίσουν τη λειτουργία τους. Ανεξάρτητα, όμως, από το είδος των προθέσεων η χαριστική δωρεά εξελίχθηκε σύντομα σε μέσο πλουτισμού για τους *χαριστικαρίους*. Οι νέοι διαχειριστές της περιουσίας των μονών και των ευαγών ιδρυμάτων λίγο ενδιαφέρονταν για τους ιερούς σκοπούς τους και την τέλεση του θεάρεστου έργου τους, για τα οποία δαπανούσαν ελάχιστα, προκειμένου να απομυζήσουν όσο το δυνατόν περισσότερα από τα έσοδα του ιδρύματος. Επιπλέον, ως χαριστική δωρεά, παύουν να παραχωρούνται φτωχά και μικρά μοναστήρια και τη θέση τους παίρνουν οικονομικά εύρωστες μονές με αποτέλεσμα την πλήρη αλλοίωση του αρχικού χαρακτήρα του θεσμού.

Το φαινόμενο της παροικιοποίησης των φτωχών πληθυσμών της υπαίθρου που έχει την αφετηρία του ήδη στο β' μισό του 10ου αιώνα διογκώνεται στην περίοδο που εξετάζουμε. Οι πάροικοι αποτελούν την πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού. Διαμένουν σε χωριά δίπλα στα χωράφια που καλλιεργούν, είναι δεμένοι με τη γη και δεν μπορούν να την εγκαταλείψουν. Σε περίπτωση που η γη αλλάξει χέρια οι πάροικοι μεταβιβάζονται μαζί με τα χωράφια στον νέο κύριο. Ο ιδιοκτήτης ή αυτός που έχει το δικαίωμα νομής δεν μπορεί να απομακρύνει τους παροίκους εφόσον αυτοί τηρούν τις υποχρεώσεις τους. Οι πάροικοι έχουν δικά τους ζώα και γεωργικά εργαλεία. Διακρίνονται σε *ζευγαράτους*, *βοϊδάτους* και *ακτήμονες* ή *πεζούς* ανάλογα με το εάν διαθέτουν δύο, ένα ή καθόλου ζώα αντίστοιχα. Πληρώνουν φόρους στο κράτος ή στον γαιοκτήμονα, εφόσον έχουν παραχωρηθεί στον τελευταίο τα φορολογικά έσοδα της περιοχής. Οι βασικοί φόροι που καταβάλουν οι πάροικοι είναι η *συνωνή* επί της παραγωγής και το *καπνικόν*, είδος κεφαλικού φόρου που βάρυνε όμως την οικογένεια και όχι κάθε άτομο ξεχωριστά. Ο φόρος της γης, που καλλιεργούν οι πάροικοι, βαρύνει τον γαιοκτήμονα, αν αυτός δεν έχει πετύχει εν είδει αυτοκρατορικής ευεργεσίας απαλλαγή καταβολής του, φαινόμενο αρκετά συχνό κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο. Πρέπει, επίσης, να αποδίδουν στον γαιοκτήμονα το ένα δέκατο της παραγωγής καθώς και προσωπική εργασία (αγγαρεία) ορισμένο αριθμό ημερών τον χρόνο που

Παράσταση οργώματος μικρο-γραφία χειρογράφου του 13ου

κυμαίνεται από δύο έως εικοσιτέσσερις ημέρες. Ο πάροικος είναι ελεύθερος πολίτης καθώς μπορεί να παρουσιάζεται στα δικαστήρια ως νομικό πρόσωπο και έχει το δικαίωμα κατοχής υπό πλήρη ιδιοκτησία δικής του καλλιεργήσιμης γης. Μάλιστα, οι πάροικοι των μοναστηριών, τα οποία συμπεριλαμβάνονται στους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες γης, παρουσιάζονται σε έγγραφα να μπορούν να προικίσουν τις κόρες τους ή να κληροδοτήσουν στα παιδιά τους τα χωράφια που καλλιεργούν, παρότι αυτά ανήκουν στο μοναστήρι.

Ο Θεσμός της πρόνοιας

Την περίοδο των Κομνηνών γενικεύεται και ο θεσμός της *πρόνοιας* ή *οικονομίας*. Τα λίγα στοιχεία που μπορούμε να αντλήσουμε από τις πηγές σχετικά με αυτού του είδους τις παραχωρήσεις δεν μας επιτρέπουν να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τη χρονική αφετηρία του θεσμού και τις τεχνικές του λεπτομέρειες. Οι ερευνητές συμφωνούν ότι η *πρόνοια* διαμορφώνεται και παίρνει έκταση ως μορφή αυτοκρατορικής παραχώρησης κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μανουήλ Α' Κομνηνού (1143-80) και συνδέεται με τις μεταρρυθμίσεις που ο τελευταίος θέλησε να εισάγει στον τρόπο μισθοδοσίας των στρατευμάτων. Ο Νικήτας Χωνιάτης μας δίνει τις περισσότερες λεπτομέρειες. Ο αυτοκράτορας, προκειμένου να μειώσει τα έξοδα για τους μισθούς των στρατιωτών, αποφάσισε η μοιβή ορισμένων από αυτών να μην καταβάλλεται άμεσα σε χρήμα από το αυτοκρατορικό ταμείο, αλλά με *δωρεά παροίκων*. Παρότι ο Χωνιάτης δεν αναφέρεται ονομαστικά στην *πρόνοια*, γίνεται φανερό ότι περιγράφει τον νέο θεσμό. Από τον Χωνιάτη και άλλες μεταγενέστερες πηγές μπορούμε να σχηματίσουμε την εξής εικόνα σε σχέση με την *πρόνοια*: πρόκειται για δημόσια καλλιεργήσιμη γη, η έκταση της οποίας ποικίλει και η οποία παραχωρείται μαζί με τους καλλιεργητές της, τους *παροίκους εις πρόνοιαν*, αντί για μισθό και ως αντάλλαγμα της στρατιωτικής τους υπηρεσίας. Η πρόνοια παραχωρείτο εφ' όρου ζωής, είχε όμως ανακλητό χαρακτήρα. Ο προνοιάρχης είχε δικαίωμα νομής της γαιοπροσόδου και των φόρων που αντιστοιχούσαν στη γη και στους παροίκους, αλλά δεν αποκτούσε αρχικά δικαιώματα πλήρους κυριότητας. Δεν μπορούσε να πουλήσει ή να μεταβιβάσει τη γη σε άλλο πρόσωπο ή στους απογόνους του, καθώς η υψηλή κυριότητα παρέμενε στο κράτος. Αργότερα, επί Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-82), οι πρόνοιες μπορούν πλέον

Οι πάροικοι είχαν δικά τους εργαλεία και ζώα· στη φωτογραφία

να μεταβιβάζονται στους κληρονόμους των προνοιαρίων, χωρίς, όμως να αλλάζει η νομική φύση των δικαιωμάτων (νομή και όχι πλήρης κυριότητα). Ο Χωνιάτης μας δίνει επίσης την πληροφορία ότι ο θεσμός βρισκόταν σε ισχύ ήδη από τους προκατόχους του Μανουήλ Α΄, αν και σε περιορισμένη έκταση.

Η πρόνοια μπορεί να απάλλαξε το κρατικό ταμείο από τα έξοδα της άμεσης μισθοδοσίας ορισμένων στρατιωτών, κυρίως μεθοριακών περιοχών, παράλληλα όμως στέρησε το κράτος από τα φορολογικά έσοδα των παραχωρούμενων γαιών. Ο Νικήτας Χωνιάτης μάλιστα καταγγέλλει ότι πολλοί επιτήδειοι, πολίτες της αυτοκρατορίας άλλα και ξένοι, που μικρή σχέση είχαν με το στρατιωτικό επάγγελμα, δωροδοκούσαν ή ξεγελούσαν τους στρατολόγους, προκειμένου να εγγραφούν στους στρατιωτικούς καταλόγους και να λάβουν ως *πρόνοια* εύφορα εδάφη. Επιπλέον, οι πάροικοι υπέφεραν τα πάνδεινα από τους προνοιαρίους, οι οποίοι προσπαθούσαν να αποκομίσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερα κέρδη από την εκμετάλλευση των προσόδων της προνοιακής γης.

Η πρόνοια διατηρεί τον στρατιωτικό της χαρακτήρα το μεγαλύτερο διάστημα του 12ου αιώνα, ωστόσο υπάρχουν μαρτυρίες για μη στρατιωτικούς προνοιαρίους λίγο πριν από τη λατινική κατάκτηση (1204), οι οποίοι μάλιστα συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, προκειμένου να μη χάσουν τις *πρόνοιές* τους. Επίσης, σε μεταγενέστερες εποχές υπάρχουν περιπτώσεις, όπου η *πρόνοια* δεν συνεπάγεται παραχώρηση προσόδων και φόρων που αφορούν τη γη, αλλά φορολογικών εσόδων ποικίλης προέλευσης (από τελωνεία, ορυχεία, δικαιώματα αλιείας κ.ά.).

Το πρόβλημα της φεουδαρχίας στο Βυζάντιο

Η σχεδόν απόλυτη κυριαρχία της μεγάλης ιδιοκτησίας έναντι της ελεύθερης αγροτικής κοινότητας και η συνεπακόλουθη παροικιοποίηση του μεγαλύτερου τμήματος του πληθυσμού στην ύπαιθρο την περίοδο που εξετάζουμε έθεσε στη σύγχρονη έρευνα το πρόβλημα της φεουδαρχίας στο Βυζάντιο, αν και κατά πόσο, δηλαδή, η βυζαντινή κοινωνία μπορεί να χαρακτηριστεί ως φεουδαρχική, ανάλογη με τη δυτική μεσαιωνική κοινωνία. Οι ερευνητές παίρνουν θέση στο πρόβλημα, σύμφωνα με το πώς ορίζει ο καθένας τους τον όρο φεουδαρχία και επισημαίνοντας στη συνέχεια τις ομοιότητες ή τις διαφορές, ανάλογα με τη θέση τους, που παρουσιάζει η βυζαντινή κοινωνία με το θεωρητικό πρότυπο. Καθώς όμως δεν υπάρχει συμφωνία ως προς τα βασικά στοιχεία

που χαρακτηρίζουν τη φεουδαρχική κοινωνία, διατυπώθηκαν πλήθος απόψεων, πολλές φορές εκ διαμέτρου αντίθετες.

Η φεουδαρχία, ως ιστορικά συγκεκριμένη οργάνωση της δυτικής μεσαιωνικής κοινωνίας, μπορεί να ειπωθεί μέσα από διαφορετικά πρίσματα. Αν προτάξουμε το περίπλοκο θεσμικό εποικοδόμημα που διαμορφώνεται στη Δύση και καλύπτει όλο το φάσμα των κοινωνικών σχέσεων, τις αυστηρά καθορισμένες σχέσεις παραγωγής που επικρατούν στην ύπαιθρο, την εξάλειψη της έννοιας πλήρους κυριότητας όσον αφορά τη γη, τότε λίγες ομοιότητες –αν και πολλά παράλληλα– θα βρούμε ανάμεσα στη δυτική και τη βυζαντινή μεσαιωνική κοινωνία. Αν πάλι θεωρήσουμε ως βασικά στοιχεία της ώριμης μεσαιωνικής κοινωνίας την κυριαρχία της μεγάλης ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο και τη γενίκευση του καθεστώτος της έμμεσης εκμετάλλευσης της γης, την πολιτική δύναμη της έγγειας αριστοκρατίας και τις κεντρόφυγες ως προς την κεντρική εξουσία τάσεις που αυτή εκδηλώνει, τότε είναι δυνατόν να εντάξουμε το Βυζάντιο και τη Δύση σε ένα ενιαίο μεσαιωνικό κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Πράγματι, την περίοδο που εξετάζουμε η έγγεια αριστοκρατία κυριαρχεί πολιτικά και οικονομικά, αποσπά έσοδα και προνόμια από το κράτος (γη, φόρους) και στο τέλος, όπως θα δούμε παρακάτω, εξεγείρεται εναντίον της κεντρικής εξουσίας. Όσον αφορά τις αγροτικές σχέσεις ο πάροικος της Βυζαντινής αυτοκρατορίας απολαμβάνει, βέβαια, περισσότερες ελευθερίες από τον Δυτικό δουλοπάροικο, ενώ έχει δικαίωμα έγγειας ιδιοκτησίας. Όμως, και αυτός είναι εξαρτημένος καλλιεργητής στα χωράφια του γαιοκτήμονα και υποχρεωμένος να του αποδίδει γαιοπρόσοδο και φόρους.

Εφόσον δεχτούμε τη δυτική κοινωνία ως το τυπικό μεσαιωνικό μοντέλο, μπορούμε να πούμε ότι η βυζαντινή κοινωνία είναι μια κοινωνία υπό φεουδαρχοποίηση, η οποία όμως λόγω της ισχυρής ρωμαϊκής παράδοσης κρατισμού και δικαίου, παρούσα ακόμα και την ύστατη στιγμή της τελευταίας Άλωσης (1453), ποτέ δεν ολοκληρώνεται, τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο. Η βασική αυτή αντίφαση διατρέχει την ιστορία της αυτοκρατορίας έως το τέλος.

Η εκδήλωση των αντιφάσεων

Παρά τις προσπάθειες των Κομνηνών για ανόρθωση του κράτους, σε βασικές πολιτικές τους επιλογές ενυπήρχε το σπέρμα της υπονόμευσης αυτού του έργου. Η αβασά-

Προνοϊάριος, τοιογραφία από τον ναό της Παντάνασσας

Παράσταση οριοθέτησης γης· μικρογραφία χειρογράφου του

νιστη παραχώρηση προνομίων στην έγγεια αριστοκρατία, τάξη που εκπροσωπούσαν οι Κομνηνοί, συνετέλεσε τελικά στην αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας. Η ενίσχυση της οικονομικής και πολιτικής ισχύος των γαιοκτημόνων τους έφερε αναγκαστικά αντιμέτωπους με τη δυναστεία. Επιπλέον, οι φορολογικές ελαφρύνσεις προς τους ισχυρούς αλλά και η διαφυγή πόρων από το κρατικό ταμείο λόγω των προνομιακών ρυθμίσεων για τους Ιταλούς εμπόρους δημιούργησαν σοβαρό δημοσιονομικό πρόβλημα.

Ο τελευταίος Κομνηνός αυτοκράτορας, Ανδρόνικος Α' (1183-5), κατά τη διάρκεια της σύντομης βασιλείας του προσπάθησε να ενισχύσει τον αυτοκρατορικό θεσμό και να αποστασιοποιηθεί από τη σκανδαλώδη εύνοια που επέδειξαν οι προκάτοχοί του προς την έγγεια αριστοκρατία. Η αντίφαση ισχυρό κράτος-πολιτικά ενδυναμωμένη αριστοκρατία εκδηλώνεται με εκρηκτικό τρόπο. Στη Μικρά Ασία, υπό την ηγεσία αριστοκρατικών οικογενειών –Αγγέλων, Καντακουζηνών και Βατάτζηδων–, ξεσπούν τοπικές εξεγέρσεις, ενώ το 1184 ο Ισαάκιος Κομνηνός προχωρεί στην απόσχιση της Κύπρου. Το 1185, μπροστά στη νέα νορμανδική απειλή, η αριστοκρατία δεν φαίνεται διατεθειμένη να βοηθήσει το κράτος. Το Δυρράχιο, τα Ιόνια νησιά και η Θεσσαλονίκη πέφτουν στον εχθρό.

Ο Ανδρόνικος θα υποστεί βασανιστικό θάνατο κατά τη διάρκεια μιας λαϊκής εξέγερσης στην Κωνσταντινούπολη που καθοδηγείται από την αριστοκρατία και στον θρόνο θα ανεβεί ο Ισαάκιος Β', εγκαινιάζοντας τη βραχύβια δυναστεία των Αγγέλων. Όμως, το *κουτί της Πανδώρας* έχει ήδη ανοίξει. Βούλγαροι και Σέρβοι εξεγείρονται πετυχαίνοντας την αυτονομία τους, ενώ η Γ' Σταυροφορία καταφέρνει ισχυρό πλήγμα στο κύρος και στη δύναμη της αυτοκρατορίας. Στο εσωτερικό οι Κομνηνοί δεν θα πάψουν να διεκδικούν την επάνοδο της δυναστείας και οι τοπικές εξεγέρσεις αριστοκρατών θα συνεχιστούν. Όταν εκδηλώνεται η Δ' Σταυροφορία, που θα επιφέρει και το τελειωτικό πλήγμα, η αυτοκρατορία διασπάται καθώς η εύθραυστη ισορροπία ανάμεσα στο κράτος και την αριστοκρατία διαλύεται. Ο Αλέξιος Γ' Άγγελος στη Δυτική Θράκη και στη Μακεδονία, ο Λέων Σγουρός στη νότια Ελλάδα δρουν ως τοπικοί ηγεμόνες, ενώ στη Μικρά Ασία αριστοκράτες αυτονομούνται πλήρως από την κεντρική εξουσία.

Οι τελευταίοι αιώνες

Μετά το 1204 ο άλλοτε ενιαίος βυζαντινός χώρος διασπάται. Ελληνικά κράτη, φραγκικές και βενετικές κτήσεις συνθέτουν ένα πολύμορφο μωσαϊκό, ενώ η Κωνσταντινούπολη, με τους αδύναμους λατινούς αυτοκράτορες να διαδέχονται ο ένας τον άλλο, παραμένει έως το 1261 πρωτεύουσα του εαυτού της. Η ανακατάληψη της Πόλης από τον στρατό της Νίκαιας και η ανάρρηση στον θρόνο της νέας δυναστείας των Παλαιολόγων πρόσκαιρα μόνο δημιούργησε ελπίδες για ανάκτηση του παλιού μεγαλείου. Ήδη έως το 1300 η Μικρά Ασία έχει κατακλυστεί από τα διάφορα τουρκικά φύλα με εξαίρεση ορισμένες διασκορπισμένες πόλεις που παραμένουν υπό βυζαντινή επικυριαρχία. Παράλληλα, στα βόρεια σύνορα του βυζαντινού κράτους Σέρβοι και Βούλγαροι ισχυροποιούν τις θέσεις τους και δεν κρίνουν τις διαθέσεις τους για επέκταση προς τον βυζαντινό νότο. Τέλος, η Δύση, αν και πολυδιασπασμένη, δεν παύει να θεωρεί τα εδάφη της αυτοκρατορίας ζωτικό της χώρο. Οι πόροι και οι δυνατότητες που διαθέτει το βυζαντινό κράτος είναι πλέον περιορισμένοι και η αυτοκρατορία εισέρχεται σε μια αργή και βασανιστική πορεία παρακμής και διάλυσης.

Λατινοκρατία

Η λατινική διείσδυση στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας μετά το 1204 επιφέρει σημαντικές αλλαγές σε σχέση με το διοικητικό καθεστώς αλλά και τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις στις επικράτειες των κατακτημένων περιοχών. Οι λατίνοι ευγενείς εγκαθίστανται με τους στρατούς τους στις κατακτημένες περιοχές και επιβάλλουν το φεουδαρχικό μοντέλο διακυβέρνησης σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα. Τη φεουδαρχία ενισχύει και η δημοκρατία της βενετίας, ο ιθύνων νους της Δ' Σταυροφορίας, καθώς εκτιμά ότι το σύστημα αυτό μπορεί να εξασφαλίσει σταθερότητα στην περιοχή, απαραίτητη προϋπόθεση για την περαιτέρω ανάπτυξη του βενετικού εμπορίου. Η γη χωρίζεται σε φέουδα που μοιράζονται μεταξύ τους οι κατακτητές. Η βυζαντινή αριστοκρατία, προκειμένου να μη χάσει τα προνόμιά της, ως επί το πλείστον συνεργάζεται με τους κατακτητές και εντάσσεται στη φεουδαρχική ιεραρχία που εισάγουν οι λατίνοι. Οι πολύπλοκες φεουδαρχικές σχέσεις, οι δικαιοδοσίες και οι αρμοδιότητες των φεουδαρχών καθορίζονταν από τις *Ασσίζες* της Ρωμανίας, κωδικο-

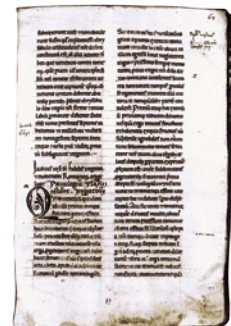
Σιδερένιο γεωργικό εργαλείο, δικάλιον, του 13ου αιώνα το

ποίηση που ολοκληρώνεται τον 14ο αιώνα, σε συνδυασμό με τις τοπικές ιδιομορφίες που απαντούν σε κάθε περιοχή.

Οι φραγκικές κτήσεις στην Πελοπόννησο οργανώνονται πιο πιστά στο δυτικό φεουδαρχικό πρότυπο. Η επικράτεια χωρίζεται σε βαρονίες και φέουδα, ενώ οι φεουδάρχες και οι βαρόνοι συνδέονται με τον πρίγκιπα, που βρίσκεται στην κεφαλή της ιεραρχίας, με δεσμούς υποτέλειας. Διατηρούνται αρκετά στοιχεία από τη Βυζαντινή πραγματικότητα όσον αφορά το φορολογικό σύστημα ή και το καθεστώς γης (*πρόνοιας*), προκειμένου να υπάρξει ομαλή συνέχεια, χωρίς διαταραχές. Ανάμεικτα φεουδαρχικά και Βυζαντινά στοιχεία απαντούν σε όλες τις λατινικές κτήσεις, στα Επτάνησα, στην ανατολική Στερεά, στην Εύβοια κ.α. Στην Κρήτη εφαρμόζεται επίσης το φεουδαρχικό σύστημα από τους Βενετούς που κατέχουν τη μεγαλόνησο από το 1211. Λόγω όμως της στρατηγικής σημασίας του νησιού, υπάρχει άμεση εξάρτηση της φεουδαρχικής αριστοκρατίας από το διοικητικό κέντρο, δηλαδή την ίδια την πόλη της Βενετίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στην Κρήτη η Βυζαντινή αριστοκρατία με αλληπάλληλες επαναστάσεις διεκδίκησε ένοπλα τη συμμετοχή της στη φεουδαρχική ιεραρχία. Αποκορύφωμα αποτέλεσε η επανάσταση του Αλέξιου Καλλέργη το 1282, μετά την οποία η παλιά Βυζαντινή αριστοκρατία απέσπασε από τους Βενετούς σημαντικά προνόμια.

Η οικονομία στις λατινικές κτήσεις παραμένει κατά βάση αγροτική. Η βιοτεχνική παραγωγή είναι περιορισμένη και οι ανάγκες καλύπτονται από το εμπόριο το οποίο βρίσκεται στα χέρια κυρίως Ιταλών εμπόρων. Η Βενετία και σε μικρότερο βαθμό η Γένοβα πετυχαίνουν ευνοϊκές ρυθμίσεις, εγκαθίστανται στις λατινοκρατούμενες περιοχές, δημιουργούν βάσεις και εμπορεύονται ελεύθερα, χωρίς δασμούς, φόρους ή άλλους περιορισμούς.

Οι ελληνικοί πληθυσμοί, με εξαίρεση τις αριστοκρατικές οικογένειες που εντάσσονται στο φεουδαρχικό σύστημα, μετατρέπονται σε υποτελείς (*vilani*) των κυρίων των φέουδων στα οποία κατοικούν. Η Καθολική Εκκλησία που εγκαθίσταται μαζί με τους φεουδάρχες δεν καταφέρνει να τους αποσπάσει από το ορθόδοξο δόγμα. Γενικά, η θρησκευτική πολιτική των κατακτητών είναι ήπια και διατηρεί τις ισορροπίες με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Παρά τα αντιλατινικά αισθήματα που συνεχίζουν να διακατέχουν τα λαϊκά στρώματα, αυτά δεν εξηγείρονται εναντίον των Λατίνων παρά μόνο στην

Χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ισάκιου Β' Αγγέλου του 1187

Κρήτη που ακολουθούν την κρητική αριστοκρατία στις επαναστατικές της ενέργειες. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις υποδέχτηκαν τους κατακτητές ως απελευθερωτές λόγω της κακοδιαχείρισης και της βαριάς φορολογίας που είχαν υποστεί από το βυζαντινό κράτος και την τοπική βυζαντινή αριστοκρατία (περίπτωση Βοιωτίας, Αλμυρού, θήβας).

Η λατινοκρατία, παρά τον βίαιο τρόπο με τον οποίο επιβλήθηκε, έφερε για πρώτη φορά ύστερα από πολλούς αιώνες τη Δύση τόσο κοντά με την Ανατολή, διαδικασία που είχε ήδη ξεκινήσει την εποχή των πρώτων Σταυροφοριών. Πολιτικές, πολιτισμικές, κοινωνικές και οικονομικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους δύο κόσμους συμβάλλουν προς μια τάση ενοποίησης του ευρωπαϊκού μεσαιωνικού χώρου. Η διαδικασία αυτή, βέβαια, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ λόγω της μετέπειτα οθωμανικής εξάπλωσης.

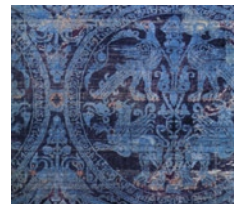
Τουρκοκρατούμενες περιοχές

Οι σελτζουκικές κατακτήσεις και οι επιδρομές των τουρκικών νομαδικών φύλων τον 12ο αιώνα στη Μικρά Ασία οδήγησαν σε μαζικές μεταναστεύσεις των βυζαντινών πληθυσμών και σε δημογραφική ύφεση στην περιοχή. Μεγάλες περιοχές καταστράφηκαν και ερημώθηκαν, ωστόσο αρκετοί κάτοικοι βυζαντινής καταγωγής παρέμειναν στις εστίες τους και προσπάθησαν να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα. Τον 13ο αιώνα στο σουλτανάτο του Ικονίου οι ορθόδοξοι πληθυσμοί έχουν δικαίωμα να διατηρήσουν την πίστη τους, αν και αυτό τους θέτει αυτόματα σε υποδεέστερη θέση από τους μουσουλμάνους υπηκόους. Ασχολούνται κατά κύριο λόγο με τη γεωργία και αποδίδουν τους προβλεπόμενους φόρους στον σουλτάνο. Άλλοι πάλι καταγίνονται με τη βιοτεχνία και το εμπόριο. Υπάρχουν πληροφορίες ακόμα και για Έλληνες φοροεισπράκτορες, ενώ το σελτζουκικό στράτευμα διέθετε ξεχωριστό σώμα με χριστιανούς υπηκόους στρατιώτες.

Ο θεσμός των *γουλάμηδων* επιτρέπει σε νέους ανθρώπους να ασπαστούν το Ισλάμ και να ακολουθήσουν καριέρα ως υπάλληλοι στη κεντρική και περιφερειακή διοίκηση ή στον στρατό. Η παλιά βυζαντινή αριστοκρατία –όσα από τα μέλη της δεν διέφυγαν στις περιοχές που παρέμειναν υπό τον έλεγχο του βυζαντινού κράτους– ενσωματώνεται στη μουσουλμανική άρχουσα τάξη και σταδιακά εξισλαμίζεται. Επώνυμα παλιών βυζαντινών οικογενειών –Γαβράδων, Μαυροζώμηδων, Κομνηνών– πλαισιώνουν την

Άποψη της Κωνσταντινούπολης και του Κεράτιου κόλπου, λεπτομέρεια από τον χάρτη του 16ου αιώνα.

Η βιοτεχνική παραγωγή (υφάσματα, υαλοργιά, βυρσοδε-

Αυλή των σουλτάνων.

Οι μογγολικές επιδρομές και κατακτήσεις φέρνουν νέα αναστάτωση και πολυδιάσπαση στην περιοχή με την παρακμή του σουλτανάτου του Ικονίου. Η σταθερότητα θα επέλθει οριστικά με την επικράτηση της οθωμανικής δύναμης. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί θα επιδιώξουν την επιβίωση και την ένταξή τους στις νέες δομές που διαμορφώνονται, διατηρώντας, όποτε αυτό είναι δυνατόν, τα θρησκευτικά τους πιστεύω.

Κεντρόφυγες τάσεις και αποδυνάμωση του κράτους

Τα ελληνικά κράτη της Ηπείρου, της Νίκαιας και της Τραπεζούντας, δημιουργήματα της συγκυρίας της Δ' Σταυροφορίας και των γεγονότων που προηγήθηκαν, προσπάθησαν να σχηματίσουν δομές ανάλογες με αυτές της άλλοτε ενιαίας αυτοκρατορίας. Η Ήπειρος στα χρόνια της ακμής της χωρίζεται σε *θέματα* με επικεφαλής δούκες. Δούκες ονομάζονται και οι επικεφαλής στις επαρχίες της Νίκαιας και στα *βάνδα* της Τραπεζούντας, όπως ονομάζονται εκεί οι διοικητικές περιφέρειες. Οι παραπάνω αξιωματούχοι συγκεντρώνουν στρατιωτικές και διοικητικές αρμοδιότητες. Επίσης, υπαλληλική ιεραρχία, τίτλοι, αξιώματα και οργάνωση της Αυλής υπακούουν σε βυζαντινά πρότυπα. Αξιώματα και τίτλοι, όπως μεσάζων, μέγας λογοθέτης, μέγας λογαριαστής, σεβαστοκράτορες, πρωτοβεστιαρίτες, σεβαστοί κλπ., παραπέμπουν στον 12ο αιώνα. Μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το κράτος της Ηπείρου παρακμάζει και ενσωματώνεται στο κράτος των Παλαιολόγων το 1319, ενώ η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας ακολουθεί τη μοναχική αλλά επιτυχημένη πορεία της μέχρι την κατάληψη από τους Οθωμανούς το 1461.

Πολύ γρήγορα, μετά την αρχική ευφορία που προκάλεσε η εγκατάσταση της νέας δυναστείας στην Κωνσταντινούπολη, αρχίζει η εδαφική συρρίκνωση, ώστε στα τέλη του 14ου αιώνα η κατ' επίφαση αυτοκρατορία να αποτελείται από την πρωτεύουσα, τμήματα της Θράκης και της Μακεδονίας, τις βυζαντινές κτήσεις στην Πελοπόννησο και μερικά νησιά. Τα σύνορα περιορίζονται συνεχώς, οι περιοχές του κράτους δεν επικοινωνούν μεταξύ τους παρά μόνο διά θαλάσσης, λόγω εκθρικών επιδρομών και κατακτήσεων. Η κεντρική και επαρχιακή διοίκηση παρουσιάζει ανάλογη εικόνα παρακμής που επιτείνεται λόγω των εμφύλιων συρράξεων του 14ου αιώνα. Το φαινόμενο, άλλωστε, της κατά περιόδους διοικητικής διάσπασης του κράτους σε περίπου αυτόνομες

Δυτικοί έμποροι, λεπτομέρεια από εικονογραφημένο χειρό-

ηγεμονίες από την περίοδο των εμφυλίων πολέμων και εξής αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο των κεντρόφυγων τάσεων που επικρατούν. Ο Ανδρόνικος Γ' διοικεί αυτόνομα την περιοχή της Θράκης έπειτα από παραχώρηση του παππού του Ανδρόνικου Β', προκειμένου να αποφευχθεί η ένοπλη σύρραξη μεταξύ τους. Μετά τη λήξη του δεύτερου εμφύλιου και την επικράτηση του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού, η Δυτική Θράκη αποδίδεται στον πρεσβύτερο γιο του Ματθαίο και ο Βυζαντινός Μοριάς στον δευτερότοκο γιο του Μανουήλ. Αργότερα η Πελοπόννησος, αποκομμένη από την Κωνσταντινούπολη, διοικείται αυτόνομα από μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων. Σχετική διοικητική αυτονομία παρουσιάζουν και οι περιοχές της Θεσσαλίας και της Ηπείρου με επικεφαλής διοικητές μέλη της αριστοκρατίας που απαντούν και ως κεφαλές στις βυζαντινές πηγές. Κεφαλές ως διοικητές παρουσιάζονται και σε μικρότερες περιοχές που μπορεί να περιλαμβάνουν απλώς μια οχυρωμένη πόλη και την ενδοχώρα της.

Οι κεντρικές υπηρεσίες χάνουν πλέον τον έλεγχο των δημοσιονομικών. Παρότι φόροι συνεχίζουν να εισπράττονται μέχρι την πτώση, το κρατικό ταμείο μένει σχεδόν άδειο. Οι αιτίες είναι πολλές· οι επιδρομές, η απώλεια εδαφών, οι συνεχείς μετακινήσεις των αγροτικών πληθυσμών καθιστούν δύσκολη την άσκηση δημοσιονομικής πολιτικής. Επιπλέον, οι Παλαιολόγοι συνεχίζουν την πολιτική παραχωρήσεων κρατικών εσόδων και φορολογικών προνομίων προς τη μεγάλη γαιοκτησία της αριστοκρατίας και της Εκκλησίας. Τα φορολογικά και άλλα προνόμια που απολαμβάνουν Βενετοί και Γενουάτες στερούν το κρατικό ταμείο από σημαντικά έσοδα. Χαρακτηριστικά, όπως αναφέρει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, λόγιος και ιστορικός του 14ου αιώνα, λόγω του χαμηλότερου δασμολογίου που επιβάλλουν στα εμπορικά πλοία οι Γενουάτες στον Γαλατά, συγκεντρώνουν ετησίως έσοδα ύψους 200.000 *υπερπύρων*, ενώ το αντίστοιχο ποσό για το λιμάνι της Κωνσταντινούπολης είναι μόλις 30.000 *υπέρπυρα*. Οι ανάγκες για τη λειτουργία της όποιας κεντρικής διοίκησης και για τη μισθοδοσία των μισθοφορικών στρατευμάτων καλύπτονται κατά κύριο λόγο από εκούσιες εισφορές πλούσιων αριστοκρατών και εξωτερικό δανεισμό με υψηλό τίμημα και πολιτικά ανταλλάγματα.

Η έλλειψη πόρων που χαρακτηρίζει το βυζαντινό κράτος γίνεται φανερή, όταν η χήρα του Ανδρόνικου Γ', Άννα της Σαβοΐας, βάζει ενέχυρο τα κοσμήματα του στέμματος των Βυζαντινών αυτοκρατόρων για τη σύναψη δανείου από τη Βενετία ύψους 30.000 δουκάτων ή όταν για την επισκευή της Αγίας Σοφίας συντρέχει ο μέγας δούκας της

Μικρογραφία χειρογράφου
του 13ου αιώνα με παράσταση

Μόσχας, Συμεών. Αργότερα, ο Ιωάννης Ε΄ θα ταξιδέψει ο ίδιος στη Βενετία προκειμένου να αποσπάσει οικονομική βοήθεια με αντάλλαγμα την Τένεδο.

Ανάλογη ήταν η κατάσταση όσον αφορά και την πορεία του βυζαντινού νομίσματος, το οποίο την εποχή των Παλαιολόγων γνώρισε αλλεπάλληλες νοθεύσεις και υποτιμήσεις. Από τα μέσα του 14ου αιώνα τα χρυσά βυζαντινά νομίσματα σπανίζουν και πιο συχνές είναι οι κοπές ασημένιων νομισμάτων και των χάλκινων υποδιαρρέσεων τους. Το βυζαντινό νόμισμα χάνει την αξιοπιστία του και στις εμπορικές συναλλαγές προτιμώνται τα νομίσματα των ιταλικών πόλεων (δουκάτα, φιορίνια κλπ.).

Το στράτευμα αποτελείται εξολοκλήρου από μισθοφόρους, πολύ συχνά Τούρκους, ενώ ο θεσμός της *πρόνοιας* παύει να έχει τον χαρακτήρα της στρατιωτικής υποχρέωσης του προνοιαρίου. Μόνιμο πρόβλημα για τους βυζαντινούς αυτοκράτορες αποτελούσε η πληρωμή των μισθοφόρων και οι τελευταίοι δεν διστάζουν να λεηλατήσουν τις περιοχές που στρατωνίζονται, όταν δεν λαμβάνουν τα δεδουλευμένα τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου ο οποίος μετά τη μάχη της Μαρίτσας (1371) φορολόγησε την περιουσία των μονών του Αγίου Όρους, προκειμένου να καλύψει ανάγκες στρατιωτικών δαπανών. Ανάλογο πρόβλημα υπάρχει και στη συγκέντρωση χρημάτων για την κατασκευή αξιόμαχου στόλου. Με τη συνδρομή του Ιωάννη Καντακουζηνού και άλλων αριστοκρατών συγκροτήθηκε ένας στόλος επί Ανδρόνικου Γ΄, ενώ αργότερα ο Καντακουζηνός, ως αυτοκράτορας, καταφέρνει να συγκεντρώσει με κόπο ένα σημαντικό ποσό για τον ίδιο σκοπό.

Το βυζαντινό κράτος τους αιώνες της παρακμής σε τίποτα δεν θυμίζει την *καλοκουρδισμένη* μηχανή παλαιότερων εποχών. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του κράτους παραχώρησε τη θέση του στις κεντρόφυγες τάσεις και στη διάσπαση, ενώ ο δημόσιος πλούτος στην απόλυτη ένδεια.

Η κυριαρχία των ιταλικών πόλεων στο θαλάσσιο εμπόριο

Την προηγούμενη περίοδο οι ιταλικές πόλεις και κυρίως η Βενετία είχαν καταφέρει να αποσπάσουν σημαντικά προνόμια και να εδραιώσουν τη θέση τους στο εμπόριο στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Μετά τον 13ο αιώνα η θέση αυτή γίνεται κυρίαρχη. Η Γένοβα, που πλέον διεκδικεί ίσο μερίδιο στο μοίρασμα των αγορών, και η Βενετία συνεχώς διευρύνουν τα προνόμιά τους που αναγκαστικά προσφέρουν οι βυζαντινοί

Ερείπια του παλατιού των Μεγάλων Κομνηνών στην Τραπεζού-

αυτοκράτορες προκειμένου να κερδίσουν την εύνοια των ιταλικών πόλεων ή να αποφύγουν τα χειρότερα. Τον 14ο αιώνα σχεδόν ολόκληρο το εμπόριο που διεξάγεται στη βυζαντινή επικράτεια περνά σε ιταλικά χέρια.

Μετά το 1204 οι Βενετοί ελέγχουν τα τρία όγδοα της Κωνσταντινούπολης, όπου εγκαθίστανται κατά χιλιάδες. Δημιουργούν αποικίες στη Μεθώνη και στην Κορώνη της Πελοποννήσου, καταλαμβάνουν την Κρήτη και μέσα από εμπορικούς σταθμούς στην Εύβοια, που τίθεται υπό την επικυριαρχία τους, και σε άλλα νησιά ελέγχουν το Αιγαίο. Παράλληλα, συνάπτουν συνθήκες τόσο με τα άλλα λατινικά όσο και με τα ελληνικά κράτη, οι οποίες εξασφαλίζουν προνομιακή μεταχείριση στο βενετικό εμπόριο. Η Γένοβα, λόγω της παρακμής των σταυροφορικών κρατιδίων της Ανατολής, στρέφει πιο ενεργά το ενδιαφέρον της στην περιοχή και το 1261, με τη συνθήκη του Νυμφαίου, επιτυγχάνει με αντάλλαγμα ναυτική στήριξη για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης –που τελικά δεν χρειάστηκε– να αποσπάσει από τον Μιχαήλ Η΄ σημαντικά προνόμια, όπως ελεύθερο εμπόριο χωρίς φόρους, εγκατάσταση σε μια σειρά πόλεων κ.ά. Το 1267, με νέα συνθήκη, οι Γενουάτες αποκτούν το δικαίωμα να εγκατασταθούν στο Πέραν (Γαλατά), στη βόρεια όχθη του Κεράτιου κόλπου. Σύντομα, μια αυτόνομη γενοουατική πόλη αναπτύσσεται δίπλα στην Κωνσταντινούπολη η οποία από το 1304 αποκτά και τείχη. Παράλληλα, μέχρι τα τέλη του 13ου αιώνα επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους στα λιμάνια της Μαύρης θάλασσας. Η γενοουατική αποικία του Καφά στην Κριμαία εξελίσσεται σε σημαντικό κέντρο απ' όπου ελέγχεται το εμπόριο της περιοχής. Οι Βενετοί δεν βλέπουν με καλό μάτι την ενίσχυση της θέσης των ανταγωνιστών τους και εγκαταλείποντας τις ελπίδες για ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης συνάπτουν συνθήκες με το βυζαντινό κράτος, προκειμένου να διασφαλίσουν τα προνόμιά τους στα εδάφη της επανασυστημένης αυτοκρατορίας. Με τη συνθήκη του 1267 διασφαλίζουν ελεύθερο εμπόριο, χωρίς δασμούς, στα εδάφη που ελέγχει η βυζαντινή πλέον Κωνσταντινούπολη. Με νέα συνθήκη το 1277 αποκτούν το δικαίωμα εκ νέου εγκατάστασής τους στην Κωνσταντινούπολη, ενώ αναγνωρίζεται από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα η επικυριαρχία τους στη Μεθώνη, στην Κορώνη και στην Κρήτη. Το 1285 τα προνόμια επιβεβαιώνονται, δίνεται η δυνατότητα εγκατάστασης στη Θεσσαλονίκη και προστίθεται όρος που προβλέπει φορολογική ατέλεια σε οποιονδήποτε, Βυζαντινό ή Ιταλό, συνεργάζεται στον εμπορικό τομέα με τους Βενετούς.

Ο χώρος του ανατολικής Μεσογείου και του Αιγαίου σχεδόν μετατρέπεται σε ιταλική θάλασσα. Γένοβα και Βενετία ελέγχουν το εμπόριο και τις θαλάσσιες οδούς από τα λιμάνια της δυτικής Μεσογείου έως την Κωνσταντινούπολη και τον Εύξεινο Πόντο και νοτιοανατολικά έως τη Συρία. Η Γένοβα κυριαρχεί στην Κριμαία και στα λιμάνια της Μαύρης θάλασσας, στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και στην Κύπρο, ενώ η Βενετία στα Ιόνια νησιά, στην Πελοπόννησο, στην Εύβοια, στην Κρήτη και στα νησιά του κεντρικού Αιγαίου. Οι ζώνες, βέβαια, δεν είναι αυστηρά καθορισμένες, καθώς στις εμπορικές δραστηριότητες δεν υπάρχουν σύνορα, και πολλές φορές γίνονται αντικείμενο ανταγωνισμού ανάμεσα στις ιταλικές πόλεις.

Ο Βυζαντινός έμπορος προσπαθεί να προσαρμοστεί στην παραπάνω κατάσταση. Συνεργάζεται με τους Ιταλούς στο υπερπόντιο εμπόριο ή δραστηριοποιείται από μόνος του για εμπόριο μικρότερης κλίμακας. Η βυζαντινή αριστοκρατία, επίσης, σε μια εποχή που η κατοχή γης γίνεται ιδιαίτερα αμφίβολη λόγω των ξενικών επιδρομών και κατακτήσεων, σταδιακά στρέφει και αυτή το ενδιαφέρον της στις εμπορικές δραστηριότητες. Τον 14ο αιώνα γίνεται αντιληπτή η ασφυξία που προκαλεί η κυριαρχία Βενετών και Γενοβέζων. Οι δυνατότητες, ωστόσο, αντιστροφής της παραπάνω κατάστασης εκμηδενίζονται λόγω της εξάντλησης του βυζαντινού κράτους που επιτείνεται από την ταραχώδη πολιτική κατάσταση και τους εμφύλιους πολέμους. Η απόπειρα του Ανδρόνικου Β' να εκμεταλλευτεί τη βενετο-γενουατική διαμάχη στα τέλη του 13ου αιώνα φέρνει τα αντίθετα αποτελέσματα, καθώς οι σύμμαχοί του Γενουάτες τον εγκαταλείπουν και αυτός υποχρεώνεται να καταβάλει πολεμικές αποζημιώσεις στους Βενετούς. Ο Ανδρόνικος Γ' με εισφορές από πλούσιους αριστοκράτες κατασκευάζει μια μικρή ναυτική δύναμη και στρέφεται εναντίον των Γενουατών. Καταλαμβάνει τη Χίο και στη συνέχεια, με τη συνδρομή τουρκομανικού στόλου τη Φώκεια, περιοχές υπό γενουατική κυριαρχία. Τα αποτελέσματα είναι πρόσκαιρα, καθώς ακολουθεί ο εμφύλιος πόλεμος του 1341-7.

Τη σημασία που αποκτά το θαλάσσιο εμπόριο και η ναυτική δύναμη φαίνεται να κατανοεί ο μέγας δούξ Αλέξιος Απόκαυκος, ηγετική φυσιογνωμία της αντίπαλης προς τον Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό παράταξης στη διάρκεια του εμφυλίου. Ο Απόκαυκος δείχνει ιδιαίτερη φροντίδα για την ανάπτυξη της ναυτικής δύναμης της πρωτεύουσας. Αδιαφορεί για την πειρωτική χώρα, όπως τον κατηγορεί ο αντίπαλός του Καντα-

κουζηνός, και δίνει βάρος στην επικυριαρχία των νησιών και των θαλάσσιων οδών, σύμφωνα με τα πρότυπα, θα έλεγε κανείς, των ιταλικών ναυτικών δυνάμεων. Η Κωνσταντινούπολη στα σχέδια του Απόκαυκου θα στηριζόταν στο θαλάσσιο εμπόριο. Αργότερα, ο ίδιος ο Καντακουζηνός, όταν μετά το 1347 ελέγχει τα πράγματα στην Κωνσταντινούπολη ως συναυτοκράτορας του Ιωάννη Ε', επιχειρήσει τη λήψη μέτρων για την ενίσχυση της ναυτικής δύναμης του κράτους και την ενίσχυση της εμπορικής κίνησης της πρωτεύουσας. Μείωσε τους δασμούς για τα εμπορεύματα των πλοίων που αγκυροβολούσαν στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου το λιμάνι της πρωτεύουσας να γίνει ανταγωνιστικό σε σχέση με το λιμάνι του γενοσητικού Γαλατά, και κατάφερε να συγκεντρώσει 50.000 *υπέρπυρα* τα οποία διέθεσε για την κατασκευή στόλου. Σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου, σε μικρό διάστημα κατασκευάστηκαν διακόσια πλοία, οι Ρωμαίοι (= Βυζαντινοί) ξανάγιναν ναυτική δύναμη και αναπτύχθηκε το βυζαντινό εμπόριο. Παρά τις υπερβίβλους εκτιμήσεις του αυτοκράτορα, σύντομα φάνηκε το μέγεθος και τα όρια της προσπάθειας. Η αναμενόμενη αντίδραση της Γένοβας, που έβλεπε με τις κινήσεις αυτές να θίγονται τα δικά της εμπορικά συμφέροντα, διέλυσε με τη δύναμη των όπλων τις προσδοκίες για μια νέα ανασυγκρότηση της αυτοκρατορίας στη βάση της ναυτικής ισχύος. Ο άπειρος και απροετοίμαστος βυζαντινός στόλος θα καταστραφεί ολοσχερώς την άνοιξη του 1349 από τους εμπειροπόλεμους Γενουάτες. Οι ελπίδες για ανάκτηση της βυζαντινής ναυτικής δύναμης θα βυθιστούν στα νερά του Βοσπόρου μαζί με τον νεότευκτο στόλο του Καντακουζηνού. Αυτή είναι και η τελευταία προσπάθεια αντίδρασης των βυζαντινών στην θαλασσοκρατορία των Ιταλών.

Οι πόλεις και η ύπαιθρος. Η έκφραση των κοινωνικών αντιθέσεων τον 14ο αιώνα

Η βαθμιαία αποδυνάμωση του κράτους κατά την Παλαιολόγεια εποχή έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία κεντρόφυγων τάσεων και την ανάπτυξη περιφερειακών κέντρων. Οι πόλεις και η ενδοχώρα τους εξελίσσονται σε διοικητικές περιοχές με σχετική αυτονομία από την Κωνσταντινούπολη, η οποία προσπαθεί να διατηρήσει την επαφή και τον έλεγχο μέσω απεσταλμένων της που τοποθετούνται ως διοικητές των πόλεων και της γύρω από αυτές περιοχής. Ωστόσο, η σχετική αυτονομία από το διοικητικό κέντρο δεν μας επιτρέπει να κάνουμε λόγο για φαινόμενα *αστικοποίησης*, ανάλογα

Άποψη του Γαλατά, της εμπορικής συνοικίας των Γενουατών

με αυτά που λαμβάνουν χώρα στη μεσαιωνική Δύση. Οι περισσότερες πόλεις δεν πληρούν τα κριτήρια της εμπορικής και βιοτεχνικής ανάπτυξης. Πρόκειται για μικρές οχυρωμένες πόλεις που βασίζονται στην αγροτική οικονομία της ενδοχώρας τους. Παράλληλα, όμως, αναπτύσσονται αστικά κέντρα με έντονη εμπορική κίνηση εκτός από την Κωνσταντινούπολη, όπως η Μονεμβασία και τα Ιωάννινα, που απολαμβάνουν προνόμια ανάλογα των ιταλικών πόλεων, η Τραπεζούντα στο κράτος των Μεγαλοκομνηνών, η Θεσσαλονίκη κ.ά.

Σύμφωνα με πηγές του 14ου αιώνα, η κοινωνική διαστρωμάτωση της πόλης έχει ως εξής: στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκονται οι άριστοι, οι Δυνατοί. Πρόκειται για την έγγεια αριστοκρατία, που, σε αντίθεση με την επαρχιακού τύπου αριστοκρατία της Δύσης, συγκεντρώνεται στις πόλεις, όπου διανέμονται τα αξιώματα και οι τίτλοι και λαμβάνονται οι αποφάσεις. Οι μέσοι των πολιτών, η δεύτερη μοίρα, αποτελούν διακριτή μερίδα. Πρόκειται για ευκατάστατους εμπόρους, βιοτέχνες, υπαλλήλους μη ευγενικής καταγωγής. Στο τέλος της κλίμακας βρίσκεται η τρίτη μοίρα, οι πένντες, ο συρφετός που μαζί με τους μέσους αποτελούν τον δήμο της πόλης. Η τρίτη αυτή κατηγορία απαρτίζεται από αγροτικούς πληθυσμούς που διαμένουν στην πόλη και καλλιεργούν χωράφια στη γύρω περιοχή, αλλά και από χειρώνακτες, μικροτεχνίτες, μικροεμπόρους, λιμενεργάτες, ευκαιριακά εργαζομένους, άνεργους κ.ά.

Στην υπαίθρο εξακολουθεί να υφίσταται η τάση συγκέντρωσης της γης στους γαιοκτήμονες και κυρίως στην Εκκλησία, λόγω της εγγύτητας των μονών του Αγίου Όρους με την περιοχή. Οι παραχωρήσεις εκτάσεων γης και φορολογικών εσόδων από τους αυτοκράτορες προς τα μέλη της αριστοκρατίας συνεχίζεται και αυτήν την περίοδο και η παροικιοποίηση των πληθυσμών της υπαίθρου είναι σχεδόν ολοκληρωτική. Η ιστορική συγκυρία έχει σοβαρές επιπτώσεις για τη ζωή στην υπαίθρο και στην αγροτική οικονομία. Οι ξένες επιδρομές, οι λεηλασίες των μισθοφορικών στρατευμάτων, οι εμφύλιοι πόλεμοι, οδηγούν σε δημογραφική μείωση και μαζικές μετακινήσεις των πληθυσμών της υπαίθρου που ευκαιριακά ψάχνουν καταφύγιο στις οχυρωμένες πόλεις, όπου διαβιώνουν υπό άθλιες συνθήκες. Η πτώση της αγροτικής παραγωγής σε συνδυασμό με την αρπακτικότητα που διακρίνει την αριστοκρατία απέναντι στους φτωχούς πληθυσμούς της υπαίθρου οδηγεί τους τελευταίους στην ένδεια και στην απόγνωση.

Οι Ιταλοί έμποροι κατέχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις

Η παραπάνω κατάσταση οδήγησε τα φτωχά στρώματα της υπαίθρου σε βίαιες αντιδράσεις. Στην αυτοκρατορία της Νίκειας και στο κράτος της Ηπείρου αναφέρονται στις πηγές αγανακτισμένοι χωρικοί που αρνούνται να καταβάλουν τους φόρους στους γαιοκτήμονες ή καταλαμβάνουν γη που δεν τους ανήκει και την καλλιεργούν, χωρίς να πληρώνουν το προβλεπόμενο ενοίκιο. Αλλά και μετά το 1261 δεν λείπουν τα βίαια ξεσπάσματα και η άρνηση καταβολής φόρων, ενώ καταγράφονται περιπτώσεις, όπου χωρικοί καταφεύγουν σε ένδικα μέσα, προκειμένου να διεκδικήσουν την πλήρη κυριότητα στη γη που καλλιεργούν εδώ και γενιές, αρνούμενοι την παραχώρησή της σε ευγενείς, ή για να καταγγείλουν τις αυθαιρεσίες κρατικών υπαλλήλων και γαιοκτημόνων. Τον 14ο αιώνα, λόγω της έκρυθμης πολιτικής κατάστασης και των εμφύλιων συρράξεων, δημιουργούνται συνθήκες για πιο δυναμική εκδήλωση των αντιδράσεων των χωρικών. Στην αρχή του πρώτου εμφυλίου πολέμου εκδηλώνονται βίαιες επιθέσεις εναντίον φοροεισπρακτόρων στη Θράκη, προφανώς υποκινούμενες από τον Ανδρόνικο Γ'. Ο ανταπαιτητής του θρόνου, μάλιστα, προκειμένου να κερδίσει τη συμπάθεια των αγροτικών πληθυσμών στον αγώνα εναντίον του παππού του, Ανδρόνικου Β', υπόσχεται φορολογικά προνόμια σε όλη την περιοχή.

Όμως, οι αντιθέσεις θα εκφραστούν με τον πλέον εκρηκτικό τρόπο κατά τη διάρκεια του δεύτερου εμφυλίου πολέμου. Ο εμφύλιος πόλεμος της περιόδου 1341-7 ξεπέρασε τα όρια μιας συνηθισμένης στα πλαίσια της μακρόχρονης βυζαντινής ιστορίας δυναστικής διαμάχης. Οι πρωταγωνιστές του πολέμου αυτού αντιμάχονται για τον έλεγχο της αντιβασιλείας του ανήλικου γιου του αποθανόντος Ανδρόνικου Γ', Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου, και τη νομή της εξουσίας. Όμως, στα θέατρα των συγκρούσεων στη Μακεδονία και στη Θράκη η δυναστική έριδα δίνει τη δυνατότητα να εκφραστούν βαθύτερες κοινωνικές αντιθέσεις, προϊόν της σκληρής εκμετάλλευσης των αγροτικών πληθυσμών από την έγγεια αριστοκρατία. Στην Αδριανούπολη –όπου το πνεύμα της εξέγερσης διατηρήθηκε έως το 1345–, το Πάμφιλον, τη Βήρα, τη Ρεντίνα, το Διδυμότειχο και αλλού η αριστοκρατία βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση.

Η στήριξη, στρατιωτική και πολιτική, που προσέφερε στη μεγάλη της πλειοψηφία η αριστοκρατία του Βυζαντίου στον Ιωάννη Καντακουζηνό, ώθησε την αντιβασιλεία να αναζητήσει συμμάχους στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα της πόλης και της υπαίθρου. Κατά τον Γρηγορά, η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης υποδαύλιζε τις

Η Βενετία, μία από τις μεγαλύτερες ναυτικές δυνάμεις της

εξεγέρσεις αυτές προκειμένου να τις εκμεταλλευτεί στον αγώνα της κατά του Καντακουζηνού. Έτσι στο πλαίσιο της πολιτικής σύγκρουσης ανάμεσα στις αντιμαχόμενες παρατάξεις του εμφυλίου εκφράστηκαν παράλληλα και οι κοινωνικές αντιθέσεις. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των Γρηγορά και Καντακουζηνού, ολόκληρη η χώρα χωρίστηκε σε δύο μερίδες: σε αυτούς που είχαν ευγενική καταγωγή, μόρφωση και πλούτο, στους αρίστους των πολιτών, οι οποίοι υποστήριζαν την παράταξη του Καντακουζηνού, και στους φτωχούς, τους άξεστους, τους άφρονες και αιμοδιψείς ταραχοποιούς, οι οποίοι άρπαζαν τις περιουσίες των αριστοκρατών και υποστήριζαν την παράταξη της Κωνσταντινούπολης (οι χαρακτηρισμοί για τα λαϊκά στρώματα ανήκουν στους παραπάνω αριστοκρατικής ιδεολογίας συγγραφείς).

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός διέθετε τεράστια περιουσία. Στο πρόσωπό του η βυζαντινή αριστοκρατία στην πλειοψηφία της έβλεπε τον φυσικό ηγέτη και εκπρόσωπό της, ο οποίος, εφόσον αναλάμβανε τα νηία της εξουσίας, θα προωθούσε τα συμφέροντά της. Από την άλλη πλευρά, τα φτωχά λαϊκά στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου είχαν υποφέρει τα πάνδεινα από την αριστοκρατία και σε συνδυασμό με τους συνεχείς πολέμους και τις καταστροφές που αυτοί συνεπάγονταν, είχαν ξεπεράσει προ πολλού τα όρια της εξασθλίωσης. Ήταν επόμενο, λοιπόν, εφόσον τους δόθηκε η ευκαιρία, να εκφράσουν το μίσος τους προς την αριστοκρατία. Η αντίθεση των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων προς τον Καντακουζηνό στην ουσία αποτελεί αντίδραση απέναντι στην αριστοκρατία. Παράλληλα, τα κοινωνικά αυτά στρώματα φαίνεται να προσβλέπουν στην κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης, κάνοντας σημαία στις εξεγέρσεις τους την αφοσίωσή τους στον νόμιμο διάδοχο Ιωάννη Ε'. Ταυτίζονται με την αντιβασιλεία καθώς θεωρούν ότι, εφόσον μάχεται τον Καντακουζηνό, στρέφεται και κατά της αριστοκρατίας. Όμως, κάτι τέτοιο δεν ισχύει στην πραγματικότητα. Ονόματα αριστοκρατικών οικογενειών (Παλαιολόγοι, Ασάν, Γαβαλάδες, Λουζινιάν κ.ά.) πλαισιώνουν το επιτελείο της αντιβασιλείας, ενώ οι λαϊκές εξεγέρσεις αντιμετωπίζονται θετικά και ενισχύονται από την Κωνσταντινούπολη, μόνο και μόνο επειδή επιφέρουν σημαντικά πλήγματα στο αντίπαλο στρατόπεδο.

Οι εξεγέρσεις που λαμβάνουν χώρα στα πλαίσια του εμφυλίου εκδηλώνονται με ιδιαίτερη σφοδρότητα και έχουν έντονα αντιαριστοκρατικά χαρακτηριστικά. Όμως, δεν μπορούμε να διακρίνουμε στις ενέργειες αυτές την ύπαρξη μιας πολιτικής αυτοτέ-

Χρυσό νόμισμα (υπέρπυρο) του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄

«Βόλτες», το οχυρωμένο καλντερίμι που ενώνει την πόλη και

λεια, ενός συγκεκριμένου πολιτικού προγράμματος, την εφαρμογή του οποίου επιδιώκουν οι εξεγερθέντες. Τα πράγματα εξελίσσονται διαφορετικά στο αστικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης. Το κίνημα των Ζηλωτών που εκδηλώνεται εκεί το 1342-9 εντάσσεται και αυτό στην αλυσίδα των παραπάνω εξεγέρσεων. Η ειδοποιός διαφορά βρίσκεται στην ύπαρξη ανεξάρτητης από την παράταξη της Κωνσταντινούπολης ηγεσίας και μάλιστα με στόχο την κατάληψη της αρχής της πόλης.

Λίγα πράγματα γνωρίζουμε για τους Ζηλωτές, οι οποίοι με τον καιρό φαίνεται ότι είχαν αποκτήσει ισχυρά ερείσματα στον κατά πλειοψηφία αγροτικό δήμο της Θεσσαλονίκης επικαλούμενοι τα αντιαριστοκρατικά του αισθήματα. Παράλληλα, η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας, που εξακολουθεί να παρουσιάζεται στη Θεσσαλονίκη τον 14ο αιώνα, ενίσχυσε αριθμητικά τις τάξεις των ανθρώπων που δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά σε αυτούς τους τομείς. Από πολλούς ερευνητές θεωρήθηκε ότι το κίνημα των Ζηλωτών στον ένα ή τον άλλο βαθμό εξέφραζε αυτά τα αστικά στρώματα που ένιωθαν να ασφυκτιούν κάτω από το βάρος της έγγειας αριστοκρατίας και των περιορισμών που έθετε στις δραστηριότητές τους η κεντρική διοίκηση.

Πράγματι, η Θεσσαλονίκη οφείλει σε μεγάλο βαθμό τον πλούτο και την ευημερία της στο εμπόριο. Διαθέτει πλούσια αγορά και μεγάλο λιμάνι. Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι το θαλάσσιο εμπόριο της Θεσσαλονίκης δεν φαίνεται να ελέγχεται εντελώς από τις μεγάλες ναυτικές δυνάμεις της εποχής, τη Γένοβα και τη Βενετία, η κυριαρχία των οποίων είναι σαφώς τεκμηριωμένη σε άλλα εμπορικά κέντρα του Αιγαίου πελάγους. Οι Βενετοί και οι Γενουάτες έμποροι δραστηριοποιούνται βέβαια και στη Θεσσαλονίκη, όχι όμως ως κυρίαρχοι. Επιπλέον, ένα πλήθος ανθρώπων από διαφορετικές εθνικότητες αναπτύσσουν ανάλογες δραστηριότητες, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Θεσσαλονικιού λόγιου Δημητρίου Κυδώνη. Θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς την άποψη ότι η Θεσσαλονίκη σταδιακά έχει διαμορφωθεί σε ένα λιμάνι *ελεύθερου εμπορίου*, μακριά από τον ασφυκτικό έλεγχο των δύο ιταλικών δημοκρατιών. Ο εγχώριος πληθυσμός που αναπτύσσει ανάλογες δραστηριότητες πρέπει να ευνοείται ιδιαίτερα από την οικονομική άνθηση και τον πλούτο που παράγεται χάρη στο θαλάσσιο εμπόριο, επωφελούμενος της απουσίας μιας επικυρίαρχης ξένης εμπορικής δύναμης. Πιθανότατα, αυτά τα κοινωνικά στρώματα θέλησαν μέσω των Ζηλωτών να εκφραστούν και πολιτικά.

Σκηνή αλιείας, λεπτομέρεια ψηφιδωτής παράστασης του

Έντονος διαμάχης εκδηλώθηκαν τους ύστερους βυζαντινούς χρό-

Το εμπόριο και η βιοτεχνία γνωρίζουν άνθηση στη Θεσ-

Προβληματική, ωστόσο, παραμένει στην παραπάνω θεώρηση η ανυπαρξία ισχυρής πολιτικής και οικονομικά μεσαίας-αστικής τάξης στη Βυζαντινή κοινωνία. Πολλοί ερευνητές διαπιστώνουν ότι οι πόλεις στον ύστερο ανατολικό μεσαίωνα ελέγχονται από τους ευγενείς, και σε αντίθεση με τη Δύση, όπου κάνει δυναμικά την εμφάνισή της μια νεαρή αστική τάξη, τα μεσαία αστικά στρώματα του Βυζαντίου βρίσκονται στη σκιά της αριστοκρατίας. Στη Θεσσαλονίκη, μάλιστα, οι μέσοι των πολιτών παρουσιάζονται διχασμένοι, ενώ άτομα της παραπάνω κοινωνικής προέλευσης γίνονται θύματα της τρομοκρατίας των Ζηλωτών. Επίσης, τεκμηριώνεται ότι η ηγεσία των Ζηλωτών αποτελείται από μέλη της τοπικής αριστοκρατίας. Η αριστοκρατία των πόλεων, όμως, την εποχή που εξετάζουμε, δεν αρκείται σε διοικητικές θέσεις και τη νομή των προσόδων από την έγγεια ιδιοκτησία που διαθέτει, αλλά επιδίδεται και σε εμπορικές δραστηριότητες. Μπορούμε να υποθέσουμε με σχετική ασφάλεια ότι πολύ περισσότερα και στη Θεσσαλονίκη, πόλη με ιδιαίτερα έντονη εμπορική κίνηση, μέρος της τοπικής αριστοκρατίας ανέπτυξε σε μεγάλο βαθμό ανάλογες δραστηριότητες. Ίσως, λοιπόν, οι Ζηλωτές εκφράζουν το δυναμικό εκείνο τμήμα της αριστοκρατίας που *αστικοποιείται* και διεκδικεί την πρωτοκαθεδρία και τον έλεγχο της πόλης λιμανιού.

Η εναλλαγή των δυναστειών, οι πόλεμοι, οι ίντριγκες και οι θεολογικές συγκρούσεις που κάποτε μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον των ιστορικών και διαμόρφωναν ανάλογη εικόνα για τη βυζαντινή ιστορία έχουν έως έναν βαθμό παραχωρήσει τη θέση τους στη μελέτη των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που βρίσκονται πίσω από την πολιτική ιστορία. Σταδιακά, η μεταφυσική εικόνα διαλύεται και αποκαλύπτει μια κοινωνία που παράγει, καταναλώνει, εμπορεύεται, μια κοινωνία ομάδων, τάξεων, αντικρουόμενων συμφερόντων, δηλαδή μια κοινωνία ανθρώπων.

Στη διάρκεια του εμφυλίου εκδηλώθηκαν κοινωνικές αντι-

Η Θεσσαλονίκη γίνεται το κέντρο των αναταραχών που ξέσπασαν